

ANAERKİL YAPIDAN ATAERKİL TOPLUMA DÖNÜŞÜMDE YAZININ ROLÜ The Role of Writing in the Transformation from a Matriarchal Structure to a Patriarchal Society

Övün Selim MARTİN*

ÖZET

Homo Sapiens'e kadar cinsiyetlerin rolüne dair çok az şey biliyoruz. Aşk, sevgi, cinsellik gibi bireysel roller de milyonlarca yıl süresince bilinmez durumdadır. Homo Sapiens'in Asya ve Avrupa'ya yayılması ile birlikte, bugün Ana Tanrıça (Venüs) adı verdiğimiz heykelcikler ortaya çıkar. Büyük ihtimalle, "kadının doğurabilmesinin" bir mucize olarak görülmesi, Üst Paleolitik dönemden Kalkolitik Çağ'a kadar Ana Tanrıça heykelciklerinin baskın rolünün devam etmesini sağlar. Ritüel ve inançlardaki baskın kadın figürünün toplumu da yansıttığı düşünülürse, bahsi geçen zaman dilimlerinde Anaerkil bir toplum yapısının olduğunu söylemek yerinde olur. Kalkolitik Çağ'da ortaya çıkan Erkek Tanrı heykellerinin toplum yapısını nasıl değiştirdiğini, ya da tersinden düşünürsek, değişen toplumun inanç sistemine nasıl yansıdığını bilemesek de değişimin sonuçlarını tam olarak bir sonraki çağda, yazılı metinlerde görebiliyoruz. Tunç Çağı'nda Mezopotamya'daki insanların, Ataerkil bir yapıya yavaş yavaş dönüşümü, yazılı metinler aracılığıyla nasıl hızlandırmaya çalıştığını anlayabiliyoruz. Arkeolojik verilerden erkeklerin baskın olmaya başladıklarını görsek de belki de milyon yıldan fazla süren Anaerkil yapı kolay değişmiyor. Bu değişimin hızlanması için en etkili yol olarak yazı kullanılıyor. Yeraltı Ülkesinin Tanrıçası Ereškigal'ın Nergal'e eş olup iktidarını ona bırakması gibi mitlerdeki güçlü kadın karakterler, yerini yavaş yavaş erkeklerle bırakmaya başlıyor. İnanna mitlerindeki gibi kadınlara kimsenin güvenmemesi gerektiğini öğütleyen öyküler çeşitlenerek artıyor. Bunlarla birlikte Uruinimgina Reformları gibi çıkan yeni yasalar; kadınların egemenliğini kırabilmek için erkeklerle şiddet kullanma ve bunu sergileme izni veriyor. İşte, özellikle mitler, dini metinler ve yasalar gibi bu yazılı metinler aracılığıyla toplumun değişen yapısını - hiçbir şüpheye yer olmadan -ilk ağızdan öğrenmeye, yazı ile birlikte Tunç Çağı'nda başlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Anaerkil, Ataerkil, Cinsiyet, Tunç Çağı, Yazı, Mezopotamya, Mitoloji.

ABSTRACT

Until Homo Sapiens, we know very little about the role of the sexes. Individual roles such as love, affection and sexuality are also unknown for millions of years. With the spread of Homo Sapiens to Asia and Europe, figurines that we today call the Mother Goddess (Venus) appear. Presumably, the fact that "women can give birth" is seen as a miracle ensures that the dominant role of Mother Goddess figurines continues from the Upper Paleolithic to the Chalcolithic Age. Considering that the dominant female figure in rituals and beliefs also reflects the society, it would be appropriate to say that there was a matriarchal social structure in the mentioned time periods. Although we do not know how the male god statues that emerged in the Chalcolithic Age changed the social structure, or, if we think the other way around, how the changed society was reflected in the belief system, we can see the results of the change in the written texts in the next era. We can understand how the people in Mesopotamia in the Bronze Age tried to accelerate the gradual transformation to a patriarchal structure through written texts. Although we see from the archaeological data that men are beginning to dominate, perhaps the matriarchal structure, which lasted more than a million years, does not change easily. "Writing" is used as the most effective way to accelerate this change. Just as Ereškigal, the Goddess of the Underworld, became the wife of Nergal and left her power to him, the strong female characters in the myths are slowly starting to leave their place to the men. As in the Inanna myths, the stories advising that no one should trust women are multiplying. Along with these, new laws such as the Uruinimgina Reforms; It allows men to use and display violence in order to break the dominance of women. Here, we begin to learn first-hand the changing structure of society - without any doubt - through these written texts, especially myths, religious texts and laws, in the Bronze Age with writing.

Keywords: Matriarchy, Patriarchy, Gender, Bronze Age, Writing, Mesopotamia, Mythology.

* Öğr. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, selim.martin@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2323-0592.

Giriş

İlk üretilen aletten, Homo Sapiens'in tarih sahnesine çıktığı güne kadar çok sayıda farklı Homo türünü; yaşadığı coğrafya, alet teknolojisi, beslenme alışkanlıkları gibi başlıklardan biliyoruz ancak Homo Sapiens'e kadar cinsiyetlerin rolüne dair bilgimiz yok denecek kadar azdır.

Temmuz 2011'de Afrika'da Kenya Turkana yakınlarında Lomekwi bölgesinde bulunan ve bugün adına Lomekwian (**Resim 1**) dediğimiz taş aletlerin keşfi ile insanlık tarihinin başlangıcı, bilinenden 700.000 yıl kadar geriye çekilmiş oldu. Büyük ihtimalle bir iklim değişikliği sonucunda ortaya çıkan yüksek otlar, dört ayak üzerinde hareket eden Homininlerin, öncelikle güvenlik ve sonrasında bu yeni dünyada besin bulmaya devam edebilme ihtiyacı gibi çeşitli nedenlerle, iki ayak üzerine dikelererek yaşamını sürdürmesine, bu da boşa çıkan ellerin başta alet yapmak üzere çeşitli amaçlarla kullanılmasına yol açtı. 3.3 milyon yıl önce bilinçli olarak üretilen ilk alet ile birlikte Homo türlerinin yükselişi, Arkeolojik olarak söylemek gerekirse de Paleolitik Çağ başlamış oldu (Harmand, Lewis, vd. 2015, ss. 310-326).

Sık hata yapan, yavaş, karmaşık davranış kalıplarını öğrenmekte zorlanan "genel zekâ" (Mithen, 1999, s. 78) sahibi Homininlerin Homo'ya evrilmesi için gerekli olan "teknik zekâ" gelişiminin ilk adımları bipedalizm sayesinde atılmıştır. Bununla birlikte iki ayak üzerine dikelme, ilk Homo türlerinin dişileri için pelvis bölgesinde fiziksel değişime neden olmuş (Mithen, 1999, s. 220) ve bu değişikliğe, yer kabuğuna göre dik durmak nedeniyle yer çekiminin etkisinin artması da eklenince, doğumlar, dört ayak üzerinde hareket eden türlere göre daha erken olmaya başlamıştır. Erken doğum; iki yaşına kadar kendisi beslenemeyen ve en az 12-14 yıl kendi besinini elde edemeyen, kısacası uzun yıllar boyunca bakıma ciddi şekilde muhtaç bireyleri ortaya çıkarmıştır. Türün devamını sağlamak için zorunlu olan beslenme ve barınma faaliyetlerine bir de yıllar boyu süren kontrollü çocuk bakımı eklenince tür, gruplar halinde birbirine bağlanmak zorunda kalmış ve bugün "sosyal zekâ" adını verdiğimiz zekâ türünün gelişimi hızlanmıştır. Kesin bir cinsiyet ayrımından söz etmek mümkün olmasa da ilk defa toplumsal roller bu zamanda ortaya çıkmaya başlamıştır. Avcılık ve toplayıcılık yanına bakıcılık işini de eklemiş ve grup, iş bölümünü bu faaliyetlere göre belirlemek zorunda kalmıştır.

Afrika kıtasında ortaya çıkıp orada yok olan ikonik türlerin (Habilis, Ergaster vb.) geliştirdikleri alet teknolojisi ve buna bağlı olarak değişen beslenme alışkanlıkları ile fiziksel görünüşleri hakkında çok sayıda bilgiye sahibiz (Lumley & Barsky & Cauche, 2009, ss. 55-92). Aynı zamanda Afrika'dan ayrılan Erektus ile Afrika dışında evrimleşen Heidelbergensis, Neanderthalensis gibi türlerin ve Denisova insanların da alet teknolojileri, beslenme alışkanlıkları, fiziksel gelişimleri, yayılım alanları, konuşma yetenekleri gibi temel özellikleri bilimsel olarak anlaşılabilmiştir (Şimşek, 2017, ss. 66-85; Vandermeersch & Bar-Yosef, 2019, ss. 256-275). Hatta Neandertaller için bunların yanına, ölü gömme adetleri hakkında çok sayıda bilgi ile genetik haritalarının çıkarılması çalışmalarını da eklemeyi başardık sayılır (Arensburg & Tillier & Vandermeersch, *et al.*, 1989, ss. 758-760; Vernot & Tucci & Kelso, *at al.*, 2016, ss. 235-239). Fakat iş, bu türlerin sosyal yaşamındaki bireysel rollerine gelince tıkanır. Kadın, erkek, aşk, sevgi, cinsellik gibi bireysel roller birkaç milyon yıl boyunca bilinmez durumdadır.

Homo türleri hakkında çalışılan birçok alan içerisinde sadece birinde, beslenme ekonomisi hakkında yapılan çalışmalarda, küçük de olsa bireysel faaliyetler ya da cinsiyetler arasında farklı iş bölümü üzerine değerlendirmeler yapılabilmektedir. Grupların beslenme için yaptıkları faaliyetlerin yüzde yirmisini avcılık, yüzde seksenini de toplayıcılığın oluşturduğu bilinmektedir. Özellikle cinsiyetlerin vücut ölçüleri ve fiziksel güçleri dikkate alınarak, avcılık faaliyetlerini büyük oranda grup içindeki erkeklerin yaptığını, toplayıcılığın ise kadın ve çocuklar tarafından sürdürüldüğü düşünülmektedir (Darga & Aydingün, 2013, s. 44).

Homo Sapiens'in Afrika'da baskın bir tür olarak ortaya çıkması ve başta Asya ve Avrupa olmak üzere yavaş yavaş tüm dünyaya yayılmasıyla birlikte elimizde, kişilerin toplumsal rolleriyle alakalı çok daha fazla kanıt birikmeye başlamıştır. Kesin bir biçimde bir dil konuşabilen ve iletişim becerisi kuvvetli Homo Sapiens; büyük beyin hacmi ve soyut düşünme kabiliyeti sayesinde önceki türlere göre çok daha başarılı bir adaptasyon süreci yaşamıştır. Bu üstün özellikleri ona beslenme ve barınma gibi temel problemleri daha kısa sürede çözme imkânı tanımış ve yaşamsal anlamda önemli bir ihtiyaç olmayan konularda da başarılı olmasına yol açmıştır. Doğada hiçbir canlı türünde olmayan: ölüsünü gömme işlemi; müzik, resim, heykel ve kabartma gibi sanat üretimi ve çok az canlıda görülebilen süsleme ve süslenme uygulamaları, Sapiens'in, yaşamını sürdürmek için gerçekten ihtiyacı olmadığı halde vakit ayırdığı işlerden en çarpıcı olanlarıdır (Şimşek, 2017, ss. 79-81) **(Resim 2)**.

Sapiens ile birlikte Üst Paleolitik dönemden itibaren görülmeye başlayan yeni işler ve ürünler, toplumsal roller için en önemli göstergelerin başında gelmektedir. Örneğin, yapılması günler belki de haftalar süren bir mağara resminin, ressamın ve yardımcılarının günlük ihtiyaçları ilgili grup tarafından karşılanmadan bitirilmesinin söz konusu olmadığı düşünülürse; bu durumun, cinsiyet ayrımına dair bir fikir vermese de, en azından toplumsal iş bölümüne yeni bir iş tanımı eklediği açıktır. Bir mağaranın en kuytu, en karanlık yerine, sadece önemli kişilerin belirli zamanlarda girip görebileceği resimler yapabilen bir kişinin, bu faaliyeti avdan arta kalan zamanlarda bitirmesi beklenemez. Avcılık, toplayıcılık ve çocuk bakımı gibi yaşamsal önem taşıyan işlere bir de onlar gibi temel bir ihtiyaca yönelik olmayan ama en az onlar kadar kıymet verildiği açık olan sanat üretimi de eklenmiş görülmektedir (Yücel, 2018, ss. 232-234). Göçebe toplumların, sabit bir yerde, kalıcı eser bırakmalarının garipliğinin üstüne bir de yanımızda gezdirebildiğimiz (yanımızdan ayırmadığımız da söylenebilir) heykel ve kabartmaları üretmeyi ve tüm Homo türleri tarafından milyonlarca yıldır gözlenip kabul edilen doğanın döngüsünün aksine, ölülerimizi bu döngüye teslim etmeyip bir toprağın altına ya da bir kayanın içine koyma çabamız da aynı şekilde farklılık göstermektedir. Aynı zamanda ilk başlarda, avlanması zor hayvanların diş ve boynuzlarından, bizi, aynı o hayvanlar gibi güçlü ve başarılı göstermesi adına yaptığımız takılar, deniz kabuğundan hayvan kemiklerine, tatlı su yumuşakçalarından akrep kabuklarına kadar çok çeşitli hammaddelemlerden ürettiğimiz kolye, gerdanlık, bilezik gibi süs eşyalarına dönüşür. Bunlarla birlikte ister canlı ister ölü olalım, bedenlerimizi çeşitli boyalarla renklendirip, doğanın bize biçtiği rolden ne kadar farklı olduğumuzu ilan etmemiz de Sapiens'in garipliklerinden bir diğeridir (Yalçınkaya, 2009, ss. 29-35). Farklılaştırmayı öğrenmek, doğada var olan her şeyin en azından görünüşünü değiştirebilmeyi başarmak, geri dönülmez bir eşik olmuştur. Sapiens isterse, artık beyaz bir deniz kabuğu da kırmızı olabilir **(Resim 3)**, bir fildişi de siyaha dönüşebilir (Stiner, 2003, ss. 49-59).

Bu zaman diliminde, dünya üzerindeki diğer homo türlerinin de bir şekilde sonunu getirmiş olan, soyut düşünme kabiliyetinin tesiri altındaki Sapiens, yavaş yavaş adaptasyon sürecine müdahale etmeye başlamış, süreci tersine çevirmek için hazır görünmektedir. Doğal yaşantının ve temel ihtiyaçların dışında kalan bu tür uygulamaların hem o güne kadar tüm Homo türlerinin bıraktığından daha fazla arkeolojik kalıntı bıraktığını hem de bu kalıntıların özellikle toplumsal iş bölümü, cinsiyet ayrımı gibi roller hakkında çok daha fazla şey öğrenmemize yol açtığı söylenebilir. Avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerine katılmayan ressam, mağara duvarına gölgesini düşürerek ritüelleri yöneten şaman, kadın heykelcikleri **(Resim 4)**, boyalı takılar, erkek ve kadın cinsel organlarını betimleyen kabartmalar, aşı boyalı çocuk iskeletleri bu döneme ait toplumsal rolleri gösterebilecek önemli kalıntıların en bilinenleridir (Atalay & Süle, 2019, ss. 737-743).

Üst Paleolitik dönemi sona erdiren, günümüzden yaklaşık 26.000 - 23.000 yıl önceki Son Buzul Doruğu ile birlikte yavaş yavaş değişen iklimin, dünyanın farklı yerlerinde yaşayan insanlar üzerinde çok farklı etkileri olmuştur. İçinde

bulduğumuz Yakınoğu ve alt bölgeleri olarak tanımlanabilen Mezopotamya ve Levant, görece fazla sıcaklığı nedeniyle dışarıda bir yaşam kurmayı herkesten önce deneyen insan topluluklarına ev sahipliğı yapmıştır. Buzulların erime süreci, dünyada Mezolitik denilen yeni bir çağı başlatmış ancak Yakınoğu coğrafyası hem ısınma sürecinin erken başlaması hem yavaş sürmesi hem de buna rağmen her yerden önce sona ermesi nedeniyle bugün adına Epipaleolitik denilen bir geçiş dönemi yaşamıştır (Doğan, 2021, ss. 22-29). Ortalama olarak bakıldığında gittikçe ısınan hava, insan topluluklarını kaya sığınakları ve mağaralardan dışarı itmiş ancak bununla birlikte havanın tutarsızlığı da dışarıda yaşamaya çalışan insanların gelişiminde önemli bir yer tutmuştur (Goring-Morris & Belfer-Cohen, 2003, ss. 65-81).

Epipaleolitik dönemde Yakınoğu insanları, bugün Kebaran, Natufian ve Zarzian gibi isimlerle adlandırılan, döneme adını verecek kadar tutarlı ve baskın kültürleri, dışarıda kurdukları hayat üzerinden oluşturmuşlardır, (Bar-Yosef, 1990, ss. 433-436; Bar-Yosef, 1998, ss. 159-177). Açık havada kurulan yerleşim yerlerinde gittikçe daha uzun süre konaklayan insan grupları artık avcı-toplayıcı ve yarı yerleşik olarak tarif edilmektedir. Basit şekilde ahşap, dal ve yapraklardan oluşan çukur barınaklar, ilk sıraları taştan olan yapılara evrilmiş, ölümlerin barınakların altına gömülmesi standartlaşmış, taşla kaplanan-yeri yurdu artık belli- mezarlar oluşmuştur. Aynı yerde çoğunlukla bir, bazen iki mevsim geçiren insanlar; barınakları belli bir düzene göre inşa etmeye başlamış zamanla ocakları da evlerin içlerine taşınmıştır (Goring-Morris & Belfer-Cohen, 2003, ss. 65-81). Hiyerarşi ve özel mülkiyet kavramlarının belki de ilk örneklerini gösteren bu uygulamalar, Epipaleolitik döneme ait toplumsal rollerin en önemli kalıntılarıdır. Bir yerde uzun süre konaklanması katmanlaşmayı arttırmış, arkeolojik açıdan çok sayıda kalıntıyı belirli bir kronolojik süreç ile araştırabilmenin önünü açmıştır (Prausnitz, 1966, ss. 220-230).

İklim değişikliğinin tamamlanması jeolojik olarak Pleistosen Çağ'ın kapanması ve Holosen Çağ'ın başlaması ile olmuştur. Küresel ısınmanın getirdiğı yağış ve bolluk, Epipaleolitik dönemde yavaş yavaş geliştirilen dışarıda yaşam tecrübesi ile birleşince, insan grupları evlerinden çok uzaklaşmadan besin ekonomilerini yönetmeyi başaracak yeni bir süreci başlatmıştır (Çıvgın, 2019, ss. 17-32; Doğan, 2021, ss. 22-29, ss. 93-94). Neolitik devrim, önce avcı-toplayıcı grupların tam yerleşik hayata geçmesiyle başlamış, zamanla hayvanların evcilleştirilmesi ve bitkilerin kültüre alınması ile üretimci toplum yapısına dönüşmüştür (Çıvgın, 2019, ss. 51-152). Tam yerleşik insan, her türlü malzemeden kalıcı barınağını inşa etmiş (**Resim 5**), depo yapılarından toplanma alanı meydanlara, kamusal yapılardan düzenli ticarete, seramiğin icadından maden kullanımına kadar önemli keşifleri birbiri ardına gerçekleştirmiştir (Schmidt, 2007, ss. 34-82). Üst Paleolitik dönemde Homo Sapiens'in başlattığı tersine adaptasyon süreci, Neolitik Çağ ile son bulmuştur. İnsanın en önemli problemleri olan beslenme ve barınma artık doğanın insafına bırakılmayacaktır. İnsan artık, kalıcı ve korunaklı konut mimarisi ile iklim koşullarına dayanıklı barınağını (kendi mağarasını) yapar, besin üretimi ile doğanın tüm sürprizlerine rahatlıkla karşı koyabilir. Düzenli mimari, ritüel mekanları, standart kült nesneleri, üretimdeki iş bölümü, yerleşimlerin birbirleriyle ilişkileri gibi örneklerin ışığında, Neolitik yerleşimler başta hiyerarşi olmak üzere hem toplumsal rollere hem de cinsiyet ayrımına dair birçok yeni bilgi ortaya koyar (Çıvgın, 2019, ss. 58-63). Çağın sonlarına doğru ortaya çıkan savunma mimarisi yeni bir toplumsal dönüşümün habercisidir. Sapiens artık doğa ile mücadele etmeyi bırakıp birbiri ile mücadele etmeye başlayacaktır.

Neolitik Çağ'ın ardından gelen Kalkolitik Çağ, ileri üretim dönemi olarak adlandırılan maden çağlarının ilkidir. Mezopotamya yerleşimlerinin öncülük ettiği, seramikte merkezi üretim ile başlayan bu çağ, şeflik gibi yeni bir hiyerarşik süreci ortaya çıkaracaktır (Öztan, 2009, s. 2). Daha sonra sulamalı tarımın icat edilmesi ile dünyayı geri dönülmez bir biçimde değiştiren "artı ürün" elde edilecektir. Başta çıkar bölgelerinin oluşması, güvenlikten planlamaya yeni tam zamanlı iş kollarının

ortaya çıkması, büyük hacimli ticaret ile başlayan küreselleşme, birikim yapan sınıfların yükselişi, köyden kente doğru gelişen yerleşimler, anıtsal mimari, artan nüfusu yönetecek bürokrasinin oluşması ve kayıt yapma ihtiyacı sonucu çizgisel/resimsel yazının icadı, bu çağda sosyal sınıfların, yeni toplumsal rollerin ve cinsiyet ayrımının en önemli delillerini karşımıza çıkaracaktır. Özellikle değişen ölü gömme adetleri, cinsiyet ve yaş ayrımını keskin bir biçimde betimler. Bunlarla birlikte, Kalkolitik Çağ'a kadar varlığı tartışılan inanç/din kavramı, artık kendine ait mekânı ve standart heykelleri ile görünür olacaktır. Henüz adından ve görevinden emin olamamak da erkek bir tanrı Mezopotamya yerleşimlerinde kendini göstermeye bu çağda başlayacaktır (Campbell, 2000, ss. 1-40) (**Resim 6**).

Maden çağlarının ikincisi, bakırın içine arsenik veya kalay eklenerek üretilen Tunç (Bronz) alaşımından adını alır. Örgütlü toplumların dönemi olarak adlandırılan Tunç Çağ'ında, hızlı dönen çarkın, mozaik ve kakma sanatlarının, tekerleğin, yelkenin, tek elden yönetilen toplumsal ekonominin, devletin ve matematikten fala, tıptan büyüye, mitolojiden dini metinlere bir toplumun tüm yaşantısını bugünlere aktaran çivi yazısının ortaya çıkması, insan yaşantısının değişimini tüm yönleriyle anlamamıza olanak sağlamıştır. Bu kadar büyük ölçüde yaşanan değişimin tüm toplumsal rollere, özellikle de cinsiyetlere biçilen tanım ve görevlere etkisi de aynı büyüklükte olacaktır. Özellikle yazılı metinler, Paleolitik Çağ'dan beri kimi zaman açıkça kimi zaman da belli belirsiz süren, kadın odaklı toplumsal yapının değişmeye başladığını hatta yeni erk tarafından toplumun bu değişime zorlandığını tartışmasız bir biçimde ortaya koymaktadır.

Bahsedilen tüm bu sürecin ışığında, bu çalışmada, öncelikle Paleolitik Çağ'dan başlayarak toplumsal rollerin içerisinde kadının baskın olduğunu öne süren veya gösteren arkeolojik veriler derlenerek çağlar boyunca devam eden Anaerkil toplum yapısının tarif edilmesi, sonrasında Tunç Çağı ile birlikte görülen yazılı veriler ışığında ataerkil bir topluma dönüşümün tarihsel sürecinin aktarılması ve nihayetinde mitolojik ve dini içerikli yazılı metinlerin ve yasaların bu süreci hızlandırıp, değişimin topluma kabul ettirilmesindeki rolünü ortaya çıkarmak amaçlanmaktadır.

Taş Çağlarında Anaerkil Yapının Göstergeleri

Yukarıda, Homo türlerinin beslenme ekonomisi hakkında yapılan çalışmalar ile beslenmenin yüzde yirmisini avcılığın, yüzde seksenini de toplayıcılığın oluşturduğu ve cinsiyetlerin vücut ölçüleri ve fiziksel güçleri dikkate alınarak, avcılık işinin erkeklerin toplayıcılığın ise kadın ve çocukların rolü olarak tanımlandığından bahsedilmişti.

Sapiens öncesi homo türlerinde cinsiyetler ve onlara atfedilen rollere dair oldukça sınırlı olan bu tür değerlendirmeler, o dönemlerde, kadının toplumsal yaşamdaki rolü üzerine kesin bir çıkarım yapmayı engelse de toplam besinin yüzde seksenini elde eden cinsiyetin, grup içerisinde önemli bir yeri işgal edeceğini düşünmek olasıdır (Darga & Aydıngün, 2013, . 44). Aynı zamanda kadının, besin toplayıcılığını çocuklarla birlikte yaptığını dikkate alırsak, grup içerisinde çocuklarla erkeklerden daha fazla vakit geçirdiklerini, bu da yetişen yeni nesil üzerinde kadınların daha çok söz sahibi olabileceğini, besin ekonomisinde keskin bir değişiklik olmadığı takdirde, her yeni nesilde bu durumun gittikçe daha da belirginleşebileceğini iddia edebiliriz.

Bunların yanına, üremedeki rollerin, özellikle de erkeğin payının bilinmezliğini eklersek, kadının doğurabilmesi sayesinde toplumun var olmayı sürdürebildiğini aksi takdirde yok olacaklarını düşündüklerini, hatta bunu tecrübe etmiş grupların bile var olabileceğini söyleyebiliriz. Böle bir tecrübenin çok acı sonuçları olacağı aşikardır.

Besinin çoğunu getiren, çocukları yetiştiren ve yeni nesli şekillendiren kadın, bunların üstüne bir de adeta bir mucize yaratarak, bir erkeğin hiçbir koşulda yapamadığını yapar ve bedeninden yeni bir canlı üretir. Üstelik beslenmenin bu

kadar zor olduğu bir ortamda, göğüslerinden akan süt ile besin üretmesi ve bununla dünyaya getirdiği yavruyu besleyip büyütebilmesi mucizenin büyüklüğünü ortaya koymaktadır. “Çocuk doğumu daha küçük bir gizem değildir; anne sütünün gelmesi ve ayın hareketine uyum içinde adet görme daha küçük bir gizem değildir. Kadın gövdesinin yaratıcı büyüü kendi başına merak konusudur” (Campbell, 1995, s. 439).

Tüm memeli canlılarda soyun devamını sağlamanın en az beslenme kadar önemli bir yer tuttuğu düşünüldüğünde, her ikisini birden yapabilen kadının bu durumunun, cinsiyetler arasında şaşmaz bir fark yaratacağı ortadadır. İşte elimizde az sayıda örnek olsa da, bu bilgilerin bir araya getirilmesi, kadının, grup içerisinde baskın cinsiyet olmasının anahtarını oluşturmaktadır.

Hayatta kalmak için sürekli doğa olaylarını takip eden, hayatın döngüsüne ayak uydurup yaşamını şekillendiren, doğum ile ölüm arasındaki farkı görebilen Sapiens erkeklerinin, kadının yukarıda sayılan özelliklerin yanında: bedeninin genişleyip tekrar küçülebilmesi, belirli dönemlerde kanayan bedeninin ölmemesi, aksine sürekli yenilenmesi gibi başka üstün özellikleri de düşünerek, başlangıçta kendi neslini yaratan olarak, en yakınındaki kadını kutsaması oldukça doğaldır (Darga & Aydıngün, 2013, s. 43).

Tüm bu bilgiler değerlendirildiğinde; sosyal olarak Anaerkil yapının ve ritüel bakımından Ana Tanrıça kültürünün, Paleolitik Çağ’dan itibaren şekillenmeye başladığını söylemek doğru olacaktır. Bu yapının Epipelolitik dönemde gittikçe gelişip, Mezopotamya’da ve Levant’ta ortaya çıkan yarı yerleşik hayat ile birlikte görünür hale geldiği söylenebilir. Bir yerde uzun süre kalmak yerleşmelerde bir düzen oluşturur, zamanla ocağın hane içine taşınmasıyla da gurup olarak beslenme yerini ailesel/bireysel beslenmeye bırakır. Ayrıca, Homo Neanderthalensis ile başladığına inanılan ölü gömme uygulamaları (Uhri, 2021, s. 28) yarı yerleşik Sapiens ile birlikte hane içi-taban altı gömüye dönüşünce, toplumda; canlı ya da ölü, herkesin yeri aşağı yukarı belli olmaktadır. Hiyerarşinin ve daha belirgin toplumsal rollerin birer göstergesi olan bu durumlara ek olarak, çeşitli ritüellerin de sürekli aynı yerde tekrarlanması, törenler ile mekânın birbirinden ayrı düşünülememesine neden olur. Bir ritüel uygulamasının bir inanç sistemine dönüşmesinde, tekrarın olduğu kadar mekânın-özellikle de aidiyet yaratan mekânın-önemi açıktır (Çıvgın, 2019, s. 23). Bugün tek tanrılı dinlerden pagan inanışlara kadar her türlü inanç sisteminin kendine ait mekânının olması ve bu mekânların kutsal olarak görülmesi bu durumun en büyük delili olmaktadır (Lefebvre, 2014, s. 209, ss. 223-224).

Epipaleolitik dönemde, yarı yerleşik topluluklarda görülen bu yaklaşımlara, öncesinden bildiğimiz, cinsiyetlerin beslenme faaliyetlerindeki rolleri de eklenince, kadının-gittikçe artan- önemi ortaya çıkar. Sıcak hava ve bol yağışın, avlanacak hayvanlar ile toplanacak bitki ve meyveleri bollaştırdığı bilinmektedir (Çıvgın, 2019, ss. 41-48). Bu durum kadının, evden çok uzaklaşmadan, besin ekonomisini yavaş yavaş daha iyi yönetebileceğini gösterir. Artık göçebeliliğin getirdiği zorluklardan kaynaklanan çocuk ve genç ölümleri gittikçe azalmaktadır ve kadın, grubu, daha çeşitli ve bol yiyeceklerle besleyebilmektedir. Ayrıca bitki ve meyvelerle, kesintisiz bir mevsim-bazen iki mevsim-geçirilince, hepsinin büyüme aşamalarından, hangisinin ne fayda sağlayacağına kadar elde edilecek çok çeşitli bilgilerin de kadının hanesine yazılacağı aşikardır. Elimizdeki bu yeni bilgiler değerlendirildiğinde, Paleolitik Çağ’da ortaya çıkan Anaerkil yapı ve Ana Tanrıça kültürünün, Epipaleolitik dönemde daha belirginleştiği söylenebilir (**Resim 7-8**).

Doğurganlık, ölümün karşısında durabilen tek güçtür. Bu yüzden kadın bedenine karşı duyulan itibar, Neolitik Çağ’a Anaerkil bir dünyadan miras olarak aktarılır (Çelebi, 2021, s. 94). İlk yerleşik avcı-toplayıcı topluluklarda bu mirasın nasıl yansıtıldığını tam olarak bilemesek de, yerleşik gurupların üretimcilğe geçmesiyle birlikte kadın tekrar görünür hale gelecektir. Milyonlarca yıldır göçebeyken yapılan toplayıcılık bir tarafa, yarı yerleşik hayatta bitki ve meyveler hakkında edinilen tecrübe, toplum tam yerleşik olunca büyük bir bilgi dağına dönüşecektir. Bitkisel

besin ihtiyacını sağlayan kadınlar, bitkileri incelerken tohumun varlığının süreklilik sağladığını da keşfetmişlerdir. Bu bilgiler sayesinde kadınlar; tarımsal üretimi başlatırken aynı zamanda bir bereket kültürünün ortaya çıkmasına da yol açmış olabilirler. Zaten bitkilerin kendi tohumundan üremesi gibi, kadın da doğurup üremeyi sağlar (Darga & Aydıngün, 2013, s. 44). Doğuran ana artık bir yandan da üreten anadır.

Neolitik Çağ'da, şişman, iri göğüsleri-kalçaları ve cinsel organları vurgulanmış, güçlü betimlenmiş çok sayıda kadın heykelciği, üreticilikle beraber kadının saygınlığının artmasının en önemli arkeolojik kanıtlarını oluşturmaktadır. Her yaştan, çeşitli pozlar içinde (**Resim 9**), hayatın gençlik, çocuk doğurma ve yaşlılık evrelerini gösteren birçok formun yanında, iki parsi elleriyle tutarken bir yandan doğum yapan "Pothnia Theron" Ana Tanrıça (**Resim 10**), şişman karnına tohum tanesi saklanmış bereket ana, dolgun göğüsleri ile simgelenen olgunlukları sayesinde toplumsal rollerde önemli yer işgal eden yaşlı kadın betimleri gibi formlar; hangi açıdan bakarsanız bakın, kadının toplumdaki saygın ve önemli yerini, kısacası Anaerkil yapıyı belgelemektedir (Roller, 2004, ss. 52-56; Darga & Aydıngün, 2013, ss. 44).

Taş çağlarındaki Anaerkil düzenin bir başka önemli delili ise birbirine çok uzak coğrafyalarda bile kadın bedeninin simgelenmesindeki ortaklıktır. Adı geçen zaman dilimlerinde; Afrika, Asya ve Avrupa'da yaşayan topluluklar olasılıkla ortak bir din kavramını ilk kez kadının çıplak bedeni üzerinden şekillendirmişti (**Resim 11- 12**). Bununla birlikte, Sapiens'in M.Ö. 10.000 civarından itibaren tüm dünyaya yayılmasıyla, yeni kıtalar da tarihöncesi çağlarını yaşamaya başlamış, buradaki kültürler de kadının doğurganlığı ve bereketi ile ilgili eserler üreterek bu cinsiyetin toplumdaki yerini vurgulamışlardır. Eski ve Yeni Dünya arasında, bunca zaman farkına rağmen ortaya çıkan bu ortaklık; birbirinden bağımsız toplulukların hepsinde, insanın kültürel gelişiminin belirli bir evresinde, kadından yüksek beklentileri olduğu düşüncesinin ispatıdır (Çelebi, 2021, s. 94).

Ataerkil Topluma Dönüşüm

Kalkolitik Çağ'la birlikte, özellikle Mezopotamya ve Anadolu'da, yerleşmelerin yapılarında çok büyük değişimler gözlenir. Neolitik köylerin artan nüfusu, çanak çömlek üretimindeki yenilikler, dokumacılık ve maden kullanımı gibi ileri üretim alanlardaki gelişmeler, Kalkolitik Çağ'ın başında, eski merkezlerin kasaba boyutuna dönüşmelerini sağlar ve çok sayıda yeni yerleşimin kurulmasını hızlandırır (Frangipane, 2002, ss. 88-90). Bu çaptaki bir değişim, bölgedeki yeni sosyal karışıklığın, eski yöntemlerle çözülmeye devam edemeyeceğini bize göstermektedir. Eski Neolitik yerleşimlerin; belli belirsiz hiyerarşisi ve Göbeklitepe gibi bağımsız ortak alanlar üzerinden geliştirdiği "yerleşimler arası ilişki" artık yeterli değildir. Çağın başında, baskı mühürleri (**Resim 13**) ve yönetim mekânı ile kendisini temsil eden Şef, bunların yerini alacaktır (Campbell, 2000, ss. 1-40).

Şeflik sisteminde, cinsiyetlerin rolü başlangıçta kesin olarak belli olmasa da çağın ilerleyen dönemlerinde şefin erkek olduğu, birkaç yerleşimde sözünün geçtiği ve yetkisini babadan oğula devrettiği anlaşılmaktadır. Erkeklerin yavaş yavaş öne çıktığını gösteren bir başka delil de Neolitik Çağ'da hane uğraşı olarak değerlendirilen ve kadın işi olarak düşünülen seramik üretiminin, Kalkolitik Çağ ile birlikte erkekler tarafından yapılan tam günlük işe dönüşmesi ve bununla birlikte merkezileşerek büyük bir ticaret hacmi yaratmasıdır (Stein, 1994, ss. 11-17).

Neolitik Çağ'da besin üretimindeki rolü ile topluluğun/yerleşimin geçim ekonomisi için ön planda olan kadın aynı zamanda hanenin kendine yetecek kadar kap kacağı da yapıyordu. Artık seramiği üreten erkek; hem yerleşim için önemli bir görevi kadının elinden almış hem de bunu bir kıymete çevirerek toplumun başka yerleşimlerden farklı ihtiyaçlarını temin etmesi için -değiş tokuşa yarayan- yeni bir

olanak yaratmış oldu. Bu durumun cinsiyetler arasındaki dengeyi değiştiren çok büyük bir başarı olduğunu söylemek doğru olacaktır.

Orta Kalkolitik dönem ile birlikte besin ekonomisinde bir yenilik görülür. Yağışlara ve taşkınlara bağlı üretim, yerini tarlaların bilinçli bir şekilde sulanmasına bırakır. Kalabalıklaşan nüfusu beslemek için yapılanlar, özellikle Güney Mezopotamya yerleşimlerinde yeni bir organizasyon ihtiyacı doğuracaktır. Öncelikle; geniş topraklara yapılan ekim ve Dicle ve Fırat'tan bu tarlalara su kanalları kazılması, tarımda yoğun bir işgücü ihtiyacı doğurur. Sonra sulamalı tarım sayesinde artı ürün ortaya çıkar (Stain, 2010, ss. 23-44). Artı ürünle birlikte; depolama ihtiyacı, depo yönetimi, ürünün korunması gibi faaliyet alanları baş gösterir. Bu yeni zenginliğe sahip "çıkar bölgeleri" ancak iyi bir organizasyon ile bu artı ürünü ve zenginliklerini koruyabileceklerdir. Üretimde, depolamada, ürünü korumada ve artan ticarete görev alan erkekler yavaş yavaş toplumsal rollerde dengeyi kendi lehlerine değiştirmeye başlarlar. Bu yeni iş kollarının liderleri, yerleşimi yöneten şefin yanında yer alan elit bir gruba dönüşürken, artı ürünün depolandığı mekanlar gittikçe büyüyerek anıtsal ve kutsal bir görünüme kavuşur. "Tapınakların varlığı, hem bu yapıların inşasında işgücünü harekete geçiren hem de artı ürün üzerinde kontrol sahibi olan liderlere işaret etmektedir" (Erarslan, 2008, s. 396).

Bunlarla birlikte çeşitli-cinsel organı vurgulanan veya giyimli- erkek heykelleri, kadın betimlerinin yanında yerini almaya başlar. İster toplayıcılık, isterse üreticilikle olsun, binlerce yıldır kadının elinde olan bitkisel beslenme artık tam zamanlı birçok iş kolu barındıran erkek görevine döner. Üstelik, erkekler bu işleri doğru yaptığı sürece, bolluk-bereket için -önceki devirlerdeki gibi- kadınlara ihtiyaç olmayacaktır.

Bu köklü yeniliklere rağmen, bu dönemde kadınların saygınlığını koruduğunu, anaerkil yapının bir şekilde devam ettiğini gösteren önemli bir delil, gömü adetleridir. Epipaleolitik dönemden beri kesintisiz devam eden hane içi-taban altı gömü geleneği Kalkolitik Çağ'ın ortalarında değişir. Bu değişimin sebebi, şehirleşmenin oluşum sürecinde çok önemli bir rol oynayan sosyal, ekonomik ve politik organizasyonlarla karakterize edilmiş yeniliklerdir (Erarslan, 2008, ss. 400-406). Köyden-kente doğru genişleyen yerleşimlerde, çekirdek aileye uygun-tek işlevli konut mimarisi, Tripartit adı verilen kalabalık aileler için tasarlanan, çok işlevli büyük konutlara dönüşür; eskinin ortak kamusal yapıları, hem ruhban sınıfın kontrolünde olan hem de artı ürün depolandığı için erişimi sınırlanan dini yapılara yerini bırakır. Yerleşimlerin merkezi, yeni yönetim şeklinin bürokrasisine ait mekanlara ve döküm tekniği ve çömlekçi çarkı gibi yeni teknolojileri kullanan atölyelere ev sahipliği yapar. Bu planlamayla beraber mezarlar yerleşimlerin dışına taşınır. Ancak; çocuklar ve nadiren de kadınlar, büyük çömleklerin içine konularak, eskisi gibi hane içine gömülürler. Çocuk ölümlerinin toplumu, özellikle de kadınları nasıl etkilediğini ortaya çıkaran bu uygulama aynı zamanda gömü adetleri gibi çok önemli bir geleneğin karar merciinde hala kadınların olduğunu göstermektedir.

Mezopotamya'da Kalkolitik Çağ'ın sonunda, çağ boyunca ortaya çıkan tüm yeniliklerin, gittikçe gelişerek, toplumun yerleşiminde ve yönetiminde köklü bir değişikliğe neden olduğu görülür. Bugün adına kent-devleti denilen bu yapıda, şefin yerini bir kral alır. Kralın yanında, başını ruhban sınıfının çektiği, coğrafi temelli ve politik olarak örgütlenmiş bir gurup yönetici bulunmaktadır. Kent-devletinin ekonomisini din adamları elinde tutmaktadır. Tapınak ekonomisi adı verilen bu sistemde; artı ürünün yanında, her türlü fikir, emek, tasarım ve araç tapınağa kaydedilir ve bunun karşılığı tapınaktan ödenirdi. Bugün adına kavramyazı-kavramçizi denilen ilkyazı uygulamaları, bu büyüklükte bir organizasyonun kayıt ihtiyacı sonucu ortaya çıkmıştır (Alparslan, 2009, ss. 53- 55). Tüm bu yeniliklere rağmen, kentlerde en önemli yeri işgal eden tapınaklarda; yaşamın, çoğalmanın ve bereketin koruyucusu olan bir Ana Tanrıça hala tapınım görmekte hatta tanrılar birliğinin en tepesindeki yerini korumaktadır. Bu dönemde,

Anaerkil bir yapıdan söz etmek pek gerçekçi görünmese de, kadının toplum üzerindeki gücü kutsallık şeklinde devam etmektedir.

Sonuç olarak Kalkolitik Çağ'da, inanç sisteminde, günlük yaşamda ve geleneksel yapıda kadın hala gücünü koruyor olsa da; üretimde, güvenlikte, yerleşimin yönetiminde ve en önemlisi besinin yönetiminde erkekler ön plana geçmiş görünmektedir.

Tunç Çağı ile birlikte iyi organize olmuş toplumların dönemi başlar. Neolitik devrimden sonra süregelen yenilikler, iki büyük gelişmeyle, insanlık tarihinin ikinci önemli değişim evresi olarak bu çağda karşımıza çıkar. Bunlardan ilki, yüksek ısı karşısında maden cevherinin biçim değiştirme özelliğinin anlaşılmasıdır. Neolitik Çağ'dan beri maden kullanımı bilinmesine rağmen bu yeni teknik sayesinde artık alaşım elde edilebilmektedir. Böylece insanlar, dayanıklı ve işlevsel aletler ile silahlar üretebilmiştir. Bu aletlerin büyük ihtimalle en önemlisi, tarımda verimin artmasına yol açan, Tunç Çağ'ında icat edilip sanayi devrimine kadar bütün dünyada kullanılmaya devam eden sabandır. Aynı zamanda, artı ürün sonrası ortaya çıkan "çıkar bölgelerini" ele geçirmek veya korumak için kullanılan savaş aletleri de dönemin toplumsal yapısının değişmesine neden olan bir diğer etkidir. Yerleşimlerin neredeyse tamamında ele geçen silahlar, Tunç Çağı'nda güvenliği sağlamanın ve/veya savaşmanın çok önemli olduğunu göstermektedir. Hem ağır tarım işleri hem de savaş tehdidi; erkeğin fiziksel gücünü toplumun devamı için bir gereksinim haline getirir. Kas gücü veya bu güce duyulan ihtiyaç; kamusal alanın erkeklere bırakılmasına, erkek işi kavramının ortaya çıkmasına, kültürel değerler sisteminin ve nihayetinde aile yapısının değişimine neden olacaktır (Darga & Aydıngün, 2013, ss. 53-54). Bu değişimin ilk göstergeleri söylencelerde ve dinde karşımıza çıkar. Toplum, yeni kahramanını "cinsiyeti" üzerinden tanımlar. Erkek kahramanların başarıları -önceden kadınlara ait olan-bilgelik, bereket ve çoğalma öyküleriyle vurgulanır. Ana Tanrıçanın önemi gittikçe azalır, yanındaki erkek eş yavaşça egemenliği ele geçirir.

Tunç Çağ'ında görülen ikinci büyük gelişme, Kalkolitik Çağ'ın sonunda ortaya çıkan kavramçızının, zamanla sesleşme (fonetizasyon) aşaması ile gelişerek yazıya dönüşmesidir (Alparslan, 2009, s. 55). Bu sayede soyut kavramlar, özel isimler ve zaman çekimleri kullanılır hale gelmiş, binlerce yıldır aktarılan sözlü anlatım ile yeni öğrenilen bilgiler; tıptan fala, matematikten büyüye, mitolojiden dine, yasalardan devlet metinlerine kadar her şey yazıya dökülebilmektedir.

Kalkolitik Çağ'ın başından yazının icadına kadar geçen süreçte kadınlar, siyasi üstünlüğü erkeklere kaptırmış, basit hiyerarşiden mutlak hâkim krala giden yolda erkekler, birkaç bin yıldır toplumu fiilen yönetir hale gelmişlerdi. Toplumsal iş bölümünde; seramik, maden işleme gibi başat alanlarda erkekler hem üretimi ele geçirmiş hem de bunu ticari bir kıymete dönüştürerek ürünün ve kendilerinin topluma faydasını arttırmışlardı. Beslenmede; hem ağır tarım işleri hem de elde edilen artı ürünü yönetme görevi erkeklere terk edilmişti. Toplumun güvenliği artık tamamen bir erkek işi haline dönüşmüştü. Kamusal alanların, özellikle dini ve ekonomiyi elinde tutan tapınakların yönetimi erkeklerin elindeydi. Bütün bu gelişmeleri birlikte değerlendirdiğimizde, din, ordu ve siyasetin, en azından bunların bürokrasisinin, kadını dışarıda bıraktığını söyleyebiliriz (Duby & Perrot, 2005, c. I, s. 19). Fakat bunlarla birlikte belki de milyon yıldan fazla süredir topluma yerleşmiş olan kadın otoritesinin bir anda ortadan kaybolması beklenemez. Cinsiyetlerin toplumsal rolü ve geçmişten gelen alışkanlıklar hala yerleşim için kritik noktalarda kadın saygınlığının ve öneminin devam etmesini sağlıyordu. Yaşam da ölüm de hala tanrıçalar üzerinden simgeleniyordu. Soyun devamında erkeğin rolü çok uzun zamandır bilinir olmasına rağmen, kadın bedeni hala yaradılışından kaynaklanan üstünlüğünü koruyordu. Bereket ve üreme de hala bir tanrıça tarafından korunup kutsanıyordu.

Zamanla; kent-devlet sisteminin ve tapınak ekonomisinin kurumsallaşması, savaşların sürekliliği, erkeklerin ele geçirdikleri alanlardaki hakimiyetini

perçinlemesi gibi sebeplerle, M.Ö 3. binyıldan itibaren kadınların tamamıyla sistem dışına itilmeye çalışıldığı görülmeye başlanır. Ele geçirdiği tüm güce rağmen, Anaerkil yapıyı kesin olarak sonlandıramayan erk, bu gücü, yeni bir silah olan yazı vasıtasıyla, resmi hafızanın değiştirilip düzenlenmesi için kullanmaya başlar. Artık mitolojik ve dini metinler, bunları yazıya döken erkeklerin süzgecinden geçecektir. Bunların yeterli olmadığı zamanlarda da yazılı kanunlar devreye girecektir.

İlk önemli değişiklik yaratılış efsanelerindeki Ana Tanrıçanın yerini erkek bir tanrının almasıdır. Sözlü anlatım yazıya dökülürken; Eskinin yaşam kaynağı Ana Tanrıçanın artık tek başına yeterli olmadığı, ancak genç bir erkek tanrı ile evlenirse (Kutsal evlilik) üremenin devamını sağlayacağı anlatılır. Fırtına ya da yıldırımla temsil edilen bir erkek tanrı zamanla yaratıcı tanrıya dönüşüp tanrılar birliğinin başına geçer (Çelebi, 2021, s. 98). Bu durum sanki yeryüzündeki kralın iktidarı ele geçirmesinin inanç sistemine yansması gibi görünmektedir. Bu konuda Samuel N. Kramer, başlangıçta ilkel olan dinin siyasal olarak ikincil bir düzenleme geçirdiğinden şöyle bahseder: “Kralın kendi erkanı ile birlikte kendi sarayında yaşaması gibi kendi tapınağında yaşayan baba da hükümdarın ta kendisiydi” (Kramer & Bottero, 2006, s. 64).

İkinci önemli değişiklik besinlerin bolluğu adına yapılan törenlerin düzeninin bozulmasıdır. Kutsal fahişelik, toprak ana kültünün bir uzantısı olarak görülür ve yılın bereketli geçmesi, tanrıçanın memnun edilmesine bağlıdır. Bolluk ve bereketin devamı için, tapınaklarda bedenlerini tanrıça İnanna’ya adayan kadınlar, kutsal bir yerde erkeklerle birleşirlerdi. Başlangıçta erkek ve kadın için bir saygınlık göstergesi olan bu uygulama hem ülkede bolluğun güvenliğini sağlar hem de tapınaklara gelir getirirdi (Çelebi, 2021, s. 99). Yazıyla birlikte, İnanna öykülerinde görülen değişiklikler, bu saygınlığın yıkılmasına neden olacaktır. İnanna’nın sevgilisi Dumuzi/Tammuz’u kendi yerine ölümler dünyasına teslim etmesi; Gılgamesh’in İnanna’nın aşk teklifini, tanrıçanın eski aşıklarına yaptıklarını ve kötü özelliklerini vurgulayarak reddetmesi gibi öyküler, İnanna’nın artık düşüncesiz ve bencil olarak betimlendiği yazılı örneklerdir (**Resim 14**). Bir başka önemli örnek ise “İnanna ve Şukaletuda” mitidir. Bahçıvan tarafından tecavüz edilen tanrıçanın öfkesinin anlatıldığı bu mitin yeni versiyonunda (İşullanu), bu sefer tecavüze kalkışan İnanna’dır. İlk öyküde, İnanna tecavüze uğradığında öfkesinden ülkeye üç büyük yıkım gönderir, öykünün yeni versiyonunda hem tecavüze kendisi yeltenecek hem de reddedilince bahçıvanı kurbağaya çevirecektir (Kramer & Bottero, 2006, ss. 290-310). Düzen koruyan tanrıçanın düzen bozucuya dönüştüğü ve artık korkutuculuğunun kalmadığı vurgulanarak yapılan bu oynamalar, kadın saygınlığının yazı eliyle nasıl yıkılmaya çalışıldığını net bir biçimde göstermektedir. Bu öyküleri yazılı olarak görenler için İnanna; hafifmeşrep, sadakatsiz, kötü ve güvenilmezdir ve artık eskisi kadar güçlü değildir. Bundan sonra tapınak fahişeliği kutsallığını yitirecek, alelade bir mesleğe dönüşerek tapınaklardan şehir merkezine taşınacaktır (Çelebi, 2021, s. 100).

Üçüncü önemli değişiklik ise öteki dünyanın el değiştirmesidir. Bir toplum için ölüm de en az üreme-çoğalma ile bolluk-bereket kavramları kadar önemlidir. Mezopotamya Pantheonunda yaşam gibi ölüm de bir tanrıçanın kontrolündeyken, yazı ile birlikte ölümler ülkesinin yönetiminin -kurallar değişmeden- erkeklerin eline geçmesi; toplumdaki cinsiyet rollerinde görülen değişimin, kısacası Ataerkil yapının yerleşmesinin en büyük delillerinden birisidir. Öykü; Ölümler Ülkesinin tanrıçası Ereşkigal’in, tanrıların arasındaki ilişkiyi pekiştirmek için her ayın son günü düzenlenen yemeğe (Kispu) kendi yerine bir vekil göndermesi ve tanrılardan Nergal’in vekile gereken saygıyı göstermemesi üzerine şekillenir. Bu saygısızlığın cezası, yapan bir tanrı olsa bile, bir daha geri dönmek üzere yer altına gönderilmektir. Öykünün devamında, Nergal’in korkusunun ve tanınmamak için kılık değiştirmesinin anlatıldığı bölümler, açıkça geçmişten gelen toplumsal kuralların ve güçlü kadın olgusunun dini metinlere yansmasıdır. Ancak artık yapı değişmiştir ve bu değişimin herkes tarafından açıkça bilinmesi gereklidir. Öykünün son bölümünde, tanrıçanın baskısından kaçacak yeri kalmayan Nergal; ateş, iltihap,

nefes darlığı, baş dönmesi ve havale gibi karakterleri yanına alarak yeraltına iner, Ereşkigal'ı yakalayıp öldürmek üzereyken tanrıçanın ona yatağını ve hakimiyetini paylaşmak için yalvarmasıyla vaz geçer. Ereşkigal ile evlenir ve Ölüler Ülkesinin baş tanrısı olur (Kramer & Bottero, 2006, ss. 495-527). Görüldüğü üzere bu değişimin aktarıldığı mit, her bir ayrıntısının titizlikle işlendiği, toplumun tamamına yeni mesajı net bir şekilde vermeyi hedefleyen bir kurgu içermektedir. Öyküyü yazılı olarak görenler; artık hâkim tarafın erkekler olduğunu, kadınların sadece saygılı bir eş olmaları gerektiğini ve bunun tersine bir davranışın hastalıklı, korkutucu bir ölümle cezalandırılacağını anlamış olmalılar.

Yaşamın, üremenin, beslenmenin ve ölümün, şüpheyi yer bırakmayacak şekilde erkeklerle teslim edildiğini gösteren bu yazılı dini metinler, toplumun Ataerkil bir yapıya dönüştüğünün önemli kanıtlarıdır. Ancak tüm bu dinsel baskıya rağmen günlük yaşamda da, kadının geçmişten gelen rolünün sınırlandırılması gerekmektedir. Bu sınırlama; tersine davranışların simgesel olarak değil, bizzat toplumu yöneten erkekler tarafından fiilen cezalandırılacağını vurgulayan yazılı yasa ve kanunlar aracılığı ile sağlanacaktır.

Bu konuda elimizdeki en önemli kaynak Urukagina (Uruinimgina) Reformları (yak. M.Ö. 2350) olarak bilinen, aynı zamanda yazılı ilk yasa olarak kabul edilen metindir (**Resim 15**). Lagaş valisiyken kent yönetimini ele geçirip krallığını ilan eden Urukagina, resmi görevliler ile din adamlarında görülen yozlaşmayı ortadan kaldırmak ve toplumda huzur sağlamak adına bir dizi kural koyacaktır. Ağırlıklı olarak ücretler ve borçlardan bahsedilen metinde, Anaerkil yapının son kalan izlerini yok edecek iki önemli madde de yer almaktadır. Maddelerden bir tanesi; kadınların önceden birden fazla erkekle evlenebildiğini, bundan böyle bu suçu işleyemeyeceklerini vurgular. Böyle bir suçun cezası suya atılmak olarak belirlenmiştir (Memiş, 2015, ss. 176-177). İkinci madde ise cinsiyetler arası hiyerarşiyi çok daha keskin bir yolla yeniden düzenlemenin peşindedir. Yasaya göre, bir kadın, erkeğine saygısızlık içeren ifadelerle konuşursa, ağzına pişmiş tuğlayla vurulacak, sonra da herkesin görmesi için bu tuğla kent kapısına asılacaktır (Tetlow, 2004, ss. 8-10; French, 2008, s. 100). Hem kadına yönelik ağır şiddet içermesi hem de bunun belgelenerek, diğer kadınlara ibret olarak sergilenmesi oldukça dikkat çekicidir. Böylece bu ceza; sadece bir kadına uygulansa bile, o kentteki tüm kadınlar, erkeklerden daha aşağıda olduklarını, onların sözüne asla karşı gelmemeleri gerektiğini açık ve net bir şekilde göreceklerdir. Bu kanunlarla birlikte, Ataerkil toplum yapısı, artık kendini yasa ile korumaya almış görünmektedir. Anaerkil yapı bir daha eski gücüne kavuşamayacaktır.

Tunç Çağ'ı boyunca Mezopotamya'da; Urukagina'dan sonra, Gudea Fermanı, Ur-Nammu Kanunu, Anna-İttuşu Kanunu, Lipit-İştar Kanunu gibi Sümer kökenli ve Eşnunna Kanunu, Hammurabi Kanunu, Orta Assur Kanunu gibi Akkad/Sami kökenli çok sayıda reform, ferman ve yasa; Anadolu'da ise Hitit Kanun ve yasaları, aynı düşünceyle hazırlanmış ve uygulanmış ve bunlarda yazan kuralların birçoğu, çeşitli materyaller aracılığı ile günümüze kadar ulaşmıştır (Çelebi, 2021, ss. 12-13). Elimizdeki ilk örnek olan Urukagina Reformlarında olduğu gibi, diğerlerinde de Ataerkil toplum yapısını net bir şekilde görebiliriz. Kadının yaşamın her alanında ikinci plana itilmesi, bu yazılı kurallar nedeniyle, zaman içerisinde daha ağır bir görünüme bürünmüştür. Kadınlar gittikçe; yaş, ekonomik durum, medeni durum gibi özellikleri üzerinden alt guruplara ayrılmış; mevcut kanunlara bu guruplara göre farklılık gösteren kurallar ve cezalar eklenmiştir. (Memiş, 2015, ss. 173-185; Erdemir, 2018, ss. 17-24, ss. 53-58).

Sonuç

İlk üretilen alet ile başlayan insanın tarihinde, tabiatları gereği zayıflıklarını örtmek için bir araya gelen insan grupları; genel, sosyal, teknik, doğal tarih zekâsı ve dilsel zekâlarını sürekli geliştirerek, hem birlikte hem de doğaya karşı yaşamayı başarmışlardır. Genel zekâ, çağdaş akılda sınırlı bir rolü olan, ancak Paleolitik insanda öğrenme ve karar vermeye yönelik bir dizi genel amaçlı kuralla

çerçevenilmiş, oldukça yavaş ve hata yapmaya müsaitken; özellikle doğumun anatomik kusurları, grupları bir arada yaşamaya iterek, canlılarda gözlemlenebilen ve ilişkileri düzenleyen sosyal zekânın gelişiminin önünü açmıştır. Başlarda, taşın kırılma dinamiğini anlayarak alet üretmek yetisi ile tarif edilen teknik zekâ, gittikçe farklı hammaddelerden, farklı amaçlara yönelik, basit, bileşik ve yaratıcı aletler yapılmasına yol açmıştır. Doğal tarih zekâsı, doğada gerçekleşen; kuşların göçü, yağmur, mevsimsel değişiklikler, gün doğumu ve batımı, bitkilerin büyümesi, sulak alanlar gibi bilgilerin kayıt altına alındığı zekâ olarak tanımlanır ve özellikle iletişimi sağlayan dilsel zekânın gelişmesiyle, öğretilebilir, aktarılabilir hale gelip insan türünün diğer tüm canlılardan daha hızlı gelişmesinin önünü açmıştır. Birlikte hareket eden diğer canlı guruplarının aksine, insanlarda cinsiyetler arası hiyerarşi sabit değildir. Büyük beyinleri, adaptasyon yetenekleri ve öğrenme kabiliyetleri nedeniyle, iklimin, coğrafyanın ve zamanın etkisinde kalarak, aralarındaki hiyerarşiyi kültürel olarak oluşturmuşlardır.

Homo Sapiens türünün tarih sahnesine çıkması ve tüm dünyaya yayılması ile birlikte cinsiyetlerin toplumsal rollerinin materyal kalıntıları bulunabilir hale gelmiştir. Özellikle Üst Paleolitik dönemden Kalkolitik Çağ'a kadar, çok geniş coğrafyalarda görülen kadın heykelcikleri bu kalıntıların en önemli örneklerini oluşturmaktadır. Doğaya-hayvanlara hükmeden, doğurgan, üretken gibi özel tip betimlemelerin yanında, farklı yaşlarda ve günlük yaşamdan formların da bu heykelciklerin repertuvarında olması, kadının ritüellerden sosyal hayata birçok alanda ön planda olduğunu göstermektedir.

Taş çağlarında; kadının beslenmedeki görevi toplayıcılık olarak tanımlanır ve insan topluluklarının elde ettiği besinin çoğu bu yolla sağlanır. Epipaleolitik dönem ile birlikte değişen ilkim koşullarının yarattığı bolluk ve yarı yerleşik yaşamın; toplayıcılık yapan kadının, hem daha çok besin elde etmesine hem de bitki ve meyvelerle birden fazla mevsim geçirerek onlar hakkında daha çok bilgi edinmesine yol açtığını düşündürür. Bu durum hem yeni iklim koşullarının ortaya çıkardığı -yenilebilir veya sağaltıcı- besinleri yönetmeye hem de bir sonraki üretim aşamasını doğuran bilgi birikimine yön vermiş olmalıdır. Zira tam yerleşik hayatla birlikte kurulan ilk avcı-toplayıcı köylerde görülen yoğun bitki toplayıcılığı, bir süre sonra evcilleştirme denemelerine daha sonra da üreticiliğe dönüşmüştür. Bu dönüşümün; beslenmedeki geleneksel rolünün üzerine eklediği yeni bilgileri kullanan kadınlar tarafından yönlendirildiği düşünülmektedir.

Erkeğin üremedeki rolünün tam olarak bilinmediği çağlar boyunca, doğurabildiği için, kadın soyun devamını sağlayan yegâne cinsiyet olarak görülmüştür. Aynı zamanda kendi vücudunda süt üreterek doğan çocukları besleyebilmesi, insan topluluklarının devamı için kadını çok önemli bir yere koymuş olmalıdır.

Seramiğin icadıyla birlikte, hane içinde kap kacak üreterek, toplumun önemli bir ihtiyacını kadınların karşıladığı düşünülmektedir. Bunların yanına, çocuklarla daha çok vakit geçiren kadının, yeni neslin yetişmesi üzerindeki hakimiyetini de ekleyince, cinsiyetler arasında kadının daha ön planda olduğu söylemek mantıklı olacaktır. Kadının taş çağlarındaki bu mucizevi rolleri ve ritüellerdeki yeri bir arada düşünüldüğünde, bu zaman diliminde Anaerkil bir toplum yapısının olduğu öngörülmektedir.

İleri üretim dönemleri (Maden Çağları) birlikte önce seramik üretimindeki merkezileşme ve sonra bu alanda görülen yeni teknikler sayesinde, seramiği hane içi uğraştan, üretim mekânı olan bir işe dönüştüren erkeklerin, toplumda yavaş yavaş öne çıkmaya başladığı görülür. Neolitik Çağ'da başlayan maden kullanımı, yeni çağla birlikte gittikçe artmış, yeni teknikler daha işlevsel ve daha sağlam ürünlerin yapılmasını sağlamıştır. Seramik ve maden alanlarında görülen bu gelişmeler, yeni ticaret imkânı sağlamış, bunlara artan nüfus da eklenince, önceki dönemlere nazaran büyüyen yerleşimlerde, erkekler üzerinden tanımlanan, bugün adına şeflik sistemi denilen bir yönetim biçimi ortaya çıkmıştır.

Kalkolitik Çağ'ın ortalarında icat edilen sulamalı tarım, toplumsal yapının değişmesindeki önemli dönemeçlerden birisi olarak düşünülmektedir. Daha geniş topraklarda üretim yapılması, tarlaların sulanması için nehirlerden kanal açılması, ürün hasadı gibi aşamalar, bu dönemde ağır iş kollarının ortaya çıkmasına yol açar. Bunlar aynı zamanda ihtiyaçtan daha fazla ürün elde edilmesine neden olacaktır. Artı ürünün depolanması ve yönetilmesi için geliştirilen mimari ve görevli ağının yanına, bu ürünlerin korunması ihtiyacı da eklenince, bunlarda görev alan erkeklerin, toplumun geçim ekonomisi şekillendirildiği düşünülebilir. Bu iş kollarının öncülerinin birer yönetici olarak şefin etrafında toplanmaya başlaması da bu süreçte başlamış olmalıdır. Yine bu zamanda erkek heykellerin çeşitlenmesi ve sayıca artması, aynı zamanda depolama için de kullanılan dini yapıların gelişmesi; toplumda bir "erkek tanrı" kavramının şekillenmeye başladığı fikrini akla getirir. Bu bilgiler bir arada değerlendirildiğinde yönetimde, geçim ekonomisinde ve dinde erkeklerin söz sahibi olduğu bir toplum yapısı karşımıza çıkar.

Kent-devletleri ile birlikte artık birer çıkar bölgesine dönüşen yerleşimlerde; kalabalık nüfusun kontrol edilmesi, beslenmesi ve korunması, daha büyük bir organizasyon ihtiyacını doğurmuştur. Önceki dönemlerden gelen gücü ve tecrübesi ile bu yapıyı erkeklerin şekillendireceğini; bu sayede siyaseti, ekonomiyi ve inanç sitemini tamamen yöneteceklerini düşünmek doğru olacaktır. Kral ve çevresinde şekillenen bürokraside, ruhban sınıfında ve ticarete erkek egemen bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Bu zamanda otoriteleri azalmış görünse de kadınlar, inanç sisteminde, üremede, bolluk ve bereket ritüellerindeki yerleriyle, hala önemli toplumsal rollere sahiplerdir.

Tunç Çağı'nın başında, uzun süredir toplumda görülen değişikliklere rağmen hala saygınlığını koruyan kadınlar; yazının ortaya çıkmasıyla, dini, mitolojik ve hukuksal metinler aracılığıyla bastırılmış, ikinci plana itilmişlerdir. Yazılı metinlerde, önceki dönemlerde yaratıcı rolüyle bilinen Ana Tanrıça, yerini bir erkek tanrıya bırakır. Bereket için yapılan ritüellerde başı çeken tanrıça İnanna, öyküler yazıya geçirildiğinde gözden düşer. Toplum inancına göre insanların öldükten sonra gideceği ölümler ülkesinin tanrıçasının, haklı olmasına ve inanç sistemindeki tüm kurallara uymasına rağmen, bir erkek tanrı tarafından nasıl yenildiği yeni metinlerde detaylı şekilde anlatılır. Bu sayede yeni dini metinler aracılığı ile toplumdaki dönüşüm sağlanmaya çalışılmış olmalıdır.

Bunlarla birlikte, toplum yaşantısını düzenleyen reform metinleri ve yasalar da dini metinlerdeki yeniliklerle paralellik göstermektedir. Cinsiyetler arasındaki ilişkinin, erkeğin lehine olacak şekilde değiştirilmesi amacıyla koyulan kurallar, hem kadının geçmişten gelen üstünlüğünü kırmış hem de zaman içerisinde Ataerkil bir yapının oluşturulmasına katkı sağlamış görünmektedir. Tunç Çağı'nda; kadınlara çökeşliliğinin yasaklanmasıyla ve erkeğin kadına şiddet uygulamasına izin veren hatta teşvik eden kurallarla başlayan bu metinler, zamanla erkek egemenliğini pekiştirecek çok sayıda reform ve yasa ile çeşitlenerek gelişmiştir.

Çalışma boyunca değinilen gelişmeler değerlendirildiğinde, belki de milyon yıldan fazla süren Anaerkil yapının, Kalkolitik Çağ'da başlayan yeniliklerle değişmeye başladığını ve Tunç Çağı ile birlikte ortaya çıkan yazılı metinlerin ardından yıkılıp, yerini Ataerkil toplumun aldığını söylemek doğru olacaktır.

Yazının; söze nazaran, daha etkili ve kalıcı olduğu dikkate alındığında, Tunç Çağı sonrasındaki toplumların, bu siyasi, dini ve hukuki metinleri, yaşadıkları topluma ve zamana uyarlayarak, çağlar boyu kullanmaya devam ettikleri, böylece Ataerkil toplum yapısının bir kültürden diğerine aktararak sürdürüldüğü görülebilir.

Buna rağmen, yukarıda bahsedildiği üzere, diğer canlıların aksine, insanlarda cinsiyetler arası hiyerarşi sabit değildir. Anadolu'nun Kybele'si, Ephesos'un Artemis'i, Kıta Yunanistan'ın Demeter'i, Roma'nın Magna Mater'i, Hristiyanların Meryem Anası gibi çağlar boyu sayılabilecek birçok örnek, Anaerkil yapının da, diğeri kadar baskın ve görünür olmasa da, bir şekilde sürdürüldüğünü,

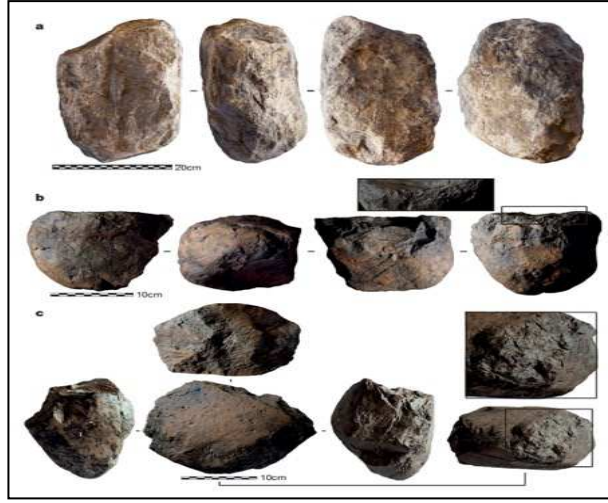
belki de zaman içerisinde toplum yapısının tekrar değişebileceğini gösteriyor olabilir.

KAYNAKÇA

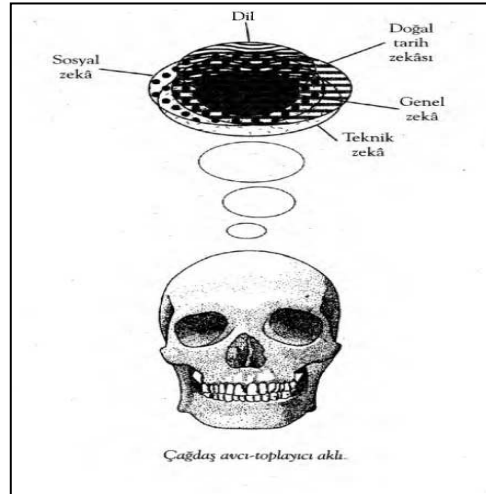
- Alparslan, M. (2009). *Hititolojiye Giriş*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.
- Arensburg, B., & Tillier, A., & Vandermeersch, B., *et al.* (1989). A Middle Palaeolithic human hyoid bone. *Nature* 338, 758-760.
- Atalay, C. M., & Süle, E. (2019). Paleolitik Dönem ve Chauvet Mağarası'nın Son Odasındaki Aslan Panelinin Estetik Yapısına Dair Bir İnceleme. *Ullakbilge*, 41, 737-743.
- Bar-Yosef, O. (1998). The Natufian culture in the Levant, threshold to the origins of agriculture. *Evolutionary Anthropology*, 6, 159-177.
- Bar-Yosef, O., & Valla, F. (1990). The Natufian Culture and the Origin of the Neolithic in the Levant. *Current Anthropology*, 31/4, 433-436.
- Campbell, J. (1995). *Tanrıların Maskeleri-Batı Mitolojisi* (K. Emiroğlu, Çev.) İmge Kitabevi
- Campbell, S. (2000). The Burnt House at Arpachiyah: A Reexamination. *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, 318, 1-40.
- Çelebi, B. (2021). *Toprak Altındaki Kadının Sessiz Çığlığı: Eskiçağ'da Kadın*. Urzeni Yayınevi
- Çıvgın, İ. (2019). *Yakın Doğu'da Besin Üretiminin Doğuşu ve Yayılışı: İklim, Doğal Kaynaklar, Yerleşiklik, Çiftçilik, Çobanlık, Erken Ticaret, Kültürel Karşılaşmalar (MÖ. 12.500-5.500)*. Doruk Yayıncılık.
- Darga, A. M., & Aydıngün, Ş. (2013). *Anadolu'da Kadın: On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*. YKY.
- Doğan, H. M. (2021). *Anadolu Neolitik Mutfak Kültüründe Kaşıklar*. Sakin Kitap
- Duby, G., & Perrot, M. (2005). *Kadınların Tarihi I-V* (A. Fethi, Çev.) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Erarslan, A. (2008). The Ubaid Period In The Urbanisation Process; The Birth Of Urbanism In The Near East (5500-3800 B.C.), *Belleten*, 264, 395-415.
- Erdemir, H.P. (2018). *Eskiçağda Cinsiyet ve Kadın*. Serencam Akademi Yayınevi.
- Frangipane, M. (2002). *Yakın Doğu'da Devletin Doğuşu* (Z.Z İlkelen, Çev). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- French, M. (2008). *From Eve to Dawn A History of Women Volume 1: Origins*. The Feminist Press at The City University of New York.
- Goring-Morris, N., & Belfer-Cohen, A. (2003). *Structures and Dwellings in The Upper and Epi-Palaeolithic (ca 42-10k BP) Levant: Profane and Symbolic Uses*. XIVth UISPP Conference sunulan bildiri, University of Liege, Belgium. Erişim adresi: t.ly/uKwl.
- Grosman, L., Munro, N.D. vd. (2008). A 12,000-Year-Old Shaman Burial From the Southern Levant (Israel). *PNAS*, 105, 17665-17669.
- Harmand, S., Lewis J. E. vd. (2015). 3.3-million-year-old stone tools from Lomekwi 3, West Turkana, Kenya. *Nature*, 521, 310-326.
- Kulaçoğlu, B. (1992). *Anadolu Medeniyetleri Müzesi: Tanrılar ve Tanrıçalar*. T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi* (I. Ergüden, Çev.) Sel Yayıncılık.
- Lumley, D. H., & Barsky, D., & Cauche, D. (2009). Archaic Stone Industries From East Africa and Southern Europe Pre-Oldowan and Oldowan. K. Shick & N. Toth (Ed). *Stone Age Institute Publication Series Number 3: The Cutting Edge* içinde, C.4, 55-92.
- Memiş, E. (2015). *Eskiçağda Mezopotamya: En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*. Ekin Yayınevi.
- Mithen, S. (1999). *Aklın Tarihöncesi* (İ.Kutluk, Çev.) Dost Kitabevi.
- Nowell, A. & Chang, L. M. (2014) Science, the Media, and Interpretations of Upper Paleolithic. *American Anthropologist*, 116/3, 562-577.
- Oates, J. (1996). The Baked Clay Figurines from Tell es-Sawwan. *Iraq*, 28, 146-153.
- Özkaya, V. & Sarı, O. (2007). Körtik Tepe: Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler. M. Özdoğan & N. Başgelen (Ed.). *Türkiye'de Neolitik Dönem Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Yeni Kazılar -Yeni Bulgular (2 Cilt, Metinler & Levhalar)* içinde. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Öztaş, A. (2009). *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Eski Anadolu Uygarlıkları Kalkolitik Çağ (Taş - Maden Çağı)*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi.
- Prausnitz, W.M. (1966). A Study in Terminology: The Kebaran, the Natufian and the Tahunian. *Israel Exploration Journal*, 16/4, 220-230
- Roller, E. L. (2004). *Ana Tanrıça'nın İzinde: Anadolu Kybele Kültü* (B. Avunç, Çev.) Homer Kitabevi.

- Schmidt, K. (2007). *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapıları*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Stain, J. G. (2010). Local Identities and Interaction Spheres: Modeling Regional Variation in The Ubaid Horizon. *Studies in Ancient Oriental Civilization*, 63, 23-44.
- Stein, G. (1994) The Organizational Dynamics of Complexity. G Stain & M.S. Rothman (Ed.) *Chiefdoms And Early States in The Near East*. Monographs In World Archaeology No.18, Prehistory Press, 11-22.
- Stiner, C. M. (2003). "Standardization" in Upper Palaeolithic Ornaments and the Coastal Sites of Riparo Mochi and Ucagizli Cave. J Zilhão & F D'Errico (Ed.) *The Chronology of the Aurignacian and of the Transitional Technocomplexes. Dating, Stratigraphies, Cultural Implications*. Instituto Português de Arqueologia.
- Stiner, C. M. & Kuhn, L.S. & Güleş, E. (2013). Early Upper Paleolithic Shell Beads at Üçagızlı Cave I (Turkey): Technology and the Socioeconomic Context of Ornament Life-Histories. *Journal of Human Evolution*, 64, 380-398
- Şimşek, F. (2017). Paleolitik Dönemde İnsan Türleri. *Uluslararası Amisos Dergisi*, c.2/3, 66-85.
- Tetlow, M.E (2004). *Women, Crime, and Punishment in Ancient Law and Society: Volume I-The Ancient Near East*. The Continuum International Publishing Group.
- Uhri, A. (2021). *Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi: Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri*. Sakin Kitap Yayınları.
- Vandermeersch, B., & Bar-Yosef, O. (2019). The Paleolithic Burials at Qafzeh Cave, İsrail. *Paleo*, 30, 256-275.
- Vernot, B., & Tucci, S., & Kelso, J., at al. (2016). Excavating Neandertal and Denisovan DNA from the genomes of Melanesian individuals. *Science*, 352(6282), 235-239.
- Yücel, Ç. (2018). Tarih Öncesi İnsan Biçimli Figürinler Hakkında Genel Bir Değerlendirme. *Düşbed*, 21, 228-239.
- Yalçınkaya, I. (2009). *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Eski Anadolu Uygarlıkları Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı / Yontma Taş Çağı)*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi.

RESİMLER

Resim 1. Lomekwian Aletler. (Harmand & Lewis vd., 2015, s. 314)

Resim 2. Çağdaş Avcı Toplayıcı Aklı. (Mithen, 1999, s. 176)

Resim 3. Kırmızı Aşı Boyalı Kabuklar -Üçağızlı Mağarası. (Stiner & Kuhn & Güleç, 2013, s. 393)

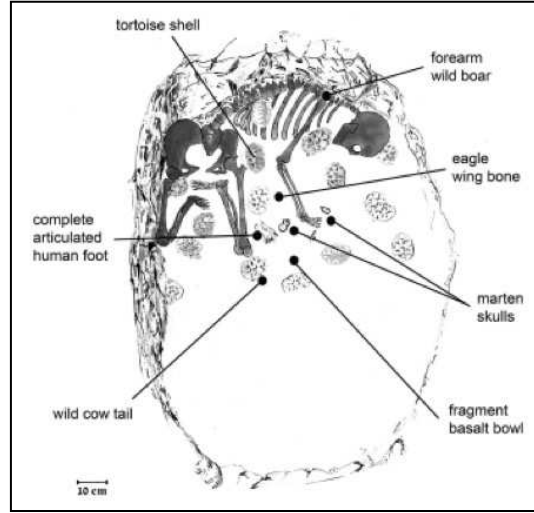
Resim 4. Hohle Fels Venüsü. (Nowell. & Chang, 2014, s. 564)

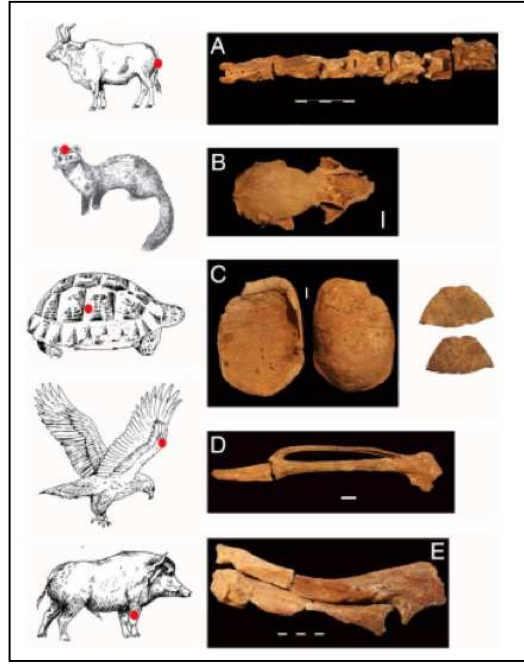
Resim 5. PPN Oval Ev - Körtiktepe. (Özkaya & Sarı, 2007, S. 16)

Resim 6. Erkek Heykelciği -Pişmiş Toprak, Tell es Sawwan. (Oates, 1996, s. 148).

Resim 7. Epipaleolitik Kadın Şaman Mezarı, İsrail. (Grosman, & Munro vd. 2008, s. 17667)

Resim 8. Şaman Mezarından Çıkan Hayvan Kemikleri. (Grosman, & Munro vd. 2008, s. 17667)

Resim 9. Leoparlı Tanrıça Heykelciği- Mavi Kireçtaşı, Çatalhöyük. (Kulaçoğlu,1992, s. 27)

Resim 10. Ana Tanrıça Heykelciği - Pişmiş Toprak, Çatalhöyük. (Kulaçoğlu,1992, s. 40)

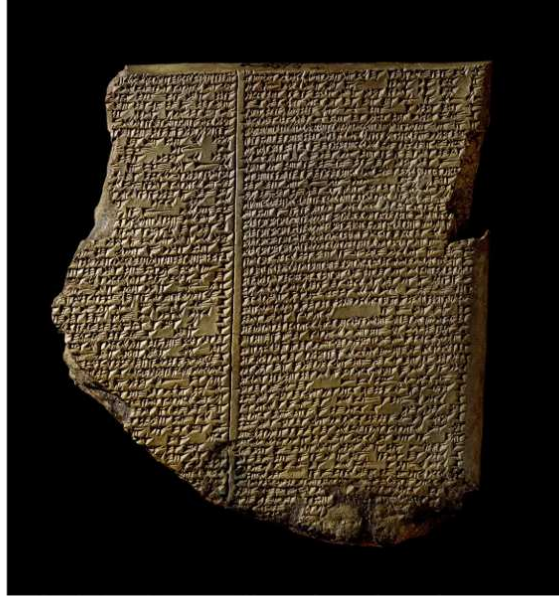
Resim 11. Berakhat Ram Venüsü - Volkanik Skorya, Kudüs İsrail Müzesi.
(https://www.bradshawfoundation.com/sculpture/berekhat_ram.php -
26.12.2022)

Resim 12. Tan Tan Venüsü - Kuvarsit, Fas.
(https://www.bradshawfoundation.com/sculpture/tan_tan.php - 26.12.2022)

Resim 13. Mühür Baskılı Kil Topaklar- Arpachiyah.
(https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1934-0210-385-
26.12.2022)

Resim 14. Gılgamesh Destanı - Kil Tablet, Ashurbanipal Kütüphanesi.
(https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_K-3375 - 26.12.2022)

Resim 15. Urukagina Reformları -Kil Koni - Louvre Müzesi.
(https://cdli.ox.ac.uk/wiki/doku.php?id=reforms_of_urukagina - 26. 12. 2022)

Hakem Değerlendirmesi: Dış, bağımsız.

Yazar Katkıları:

Birinci yazar: %100

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions:

First Author: %100

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.